

АКЦЕНТНИ МОДЕЛИ ПРИ НЯКОИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ, НАЗОВАВАЩИ ЛИЦА, В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ИЛИЯНА КУНЕВА, ЖАНЕТА ЗЛАТЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

iliana.kuneva@gmail.com, zhaneta.zlateva@abv.bg

Статията разглежда изговора на *nomina habitatorum*, както и на други названия за лица в българския език, при които се наблюдават различни акцентни модели. Изследването се основава на материал от актуалния *Официален правописен речник на българския език*. При част от думите има колебание за мястото на ударението, което поражда и нормативни проблеми. Направени са и наблюдения, свързани с тенденцията за добавяне на второ ударение при сложни думи от разглеждания материал.

Ключови думи: акцентни модели; названия на лица; български език

STRESS PATTERNS OF SOME NOUNS DENOTING PERSONS IN BULGARIAN

ILIANA KUNEVA, ZHANETA ZLATEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

iliana.kuneva@gmail.com, zhaneta.zlateva@abv.bg

The paper discusses the pronunciation of Bulgarian *nomina habitatorum* as well as of some other types of nouns denoting persons in which different stress patterns are observed. The study is based on a selection of words from the current *Official Spelling Dictionary*. Some of the nouns under discussion show variation in the position of the stress, which gives rise to normative issues. The authors offer conclusions regarding the tendency for a second stress to occur in one-word compounds attested in the studied material.

Keywords: stress patterns; *nomina habitatorum*; Bulgarian language

1. Увод

Целта на изследването е да се разгледат акцентните модели при част от названията на жители (*nomina habitatorum*) в българския език – тези, при които не се оформя доминиращ акцентен модел и практиката е разнообразна. Това са предимно названията, образувани с разширения суфикс *-(чан)ин*. При тях има конкуренция между два модела: с ударение върху основата и с ударение върху суфикса.

Подобно на тези думи два акцентни модела според мястото на ударението има и при някои названия на лица, образувани с наставката *-джия*: съответно с ударение върху основата и с ударение върху наставката.

Друг въпрос, свързан с ударението, който разглеждаме в изследването, засяга жителски названия, образувани чрез композиция от двусъставни имена, като основното колебание при тях е изговорът с едно или с две ударения.

Материалът, послужил за наблюдение и анализ, е ексцерпиран от *Официалния правописен речник на българския език*, който е нормативен и по отношение на изговора.

2. Акцентни модели при названия за лица с ударение върху основата или наставката

2.1. Акцентни модели при названия на жители (*nomina habitatorum*)

В първата група попадат жителски названия (названия за принадлежност към определено място), образувани с разширения суфикс *-(чан)ин*. Групата е съставена основно от депроприални деривати, образувани чрез суфиксация, като по-малка част от разглежданите названия са образувани чрез композиция и суфиксация от двусъставни имена на населени места.

При повечето от названията, образувани с разширения суфикс *-(чан)ин*, ударението е върху основата (42 двойки мъжкородови и женскородови названия), а при останалите ударението е върху суфикса (22 двойки). Хипотезата е, че основен фактор, който влияе върху избора на място на ударението, е дължината на основата. При някои названия обаче ударението може да бъде дискуссионно поради наличието на колебание в изговора им, т.е. налице е конкуренция между двата акцентни модела. Доказателство за колебание в изговора, съответно и за динамика в кодификацията е представянето на някои названия с различно ударение в академичните правописни речници с официален и нормативен характер. Така например в ПРСБКЕ са включени *берлинчанин*, *битолчанин*, *видинчанин*, *виенчанин*, *родопчанин*, т.е. ударението в производното название се запазва на същото място, каквото е в произвеждащата основа; в ОПР същите названия са с ударение върху наставката: *берлинчàнин*, *битолчàнин*, *видинчàнин*, *виенчàнин*, *родопчàнин*, т.е. при една част от разглежданите съществителни, назоваващи лица, се наблюдава изместване на ударението от основата върху разширената наставка *-(чан)ин*.

Могат да се изведат няколко причини за колебанията в мястото на ударението при тази група съществителни:

1) Разширеният суфикс *-(чан)ин* може да привлича ударението, но не във всички случаи, т.е. при него ударението не е фиксирано.

2) Някои жителски названия се употребяват рядко и вместо тях се употребяват аналитични конструкции от типа *жител на...* или жителски назва-

ния, образувани с друг суфикс, което допринася за неустановеност на ударението.¹

3) Дължина на названието – при тези, при които ударението е върху *-чан-*, преди разширения суфикс има една или две срички. А при думите с ударение върху основата (запазва се ударението от произвеждащото име на населено място) рядко се срещат такива с една или две срички преди разширения суфикс. Точно при тях може да се очаква колебание за мястото на ударението, например *ѐлховчанин*, но възможно и *елховча̀нин*.

По-долу е даден списък на разглежданите в изследването названия, разпределени в две групи според мястото на ударението, както са представени в актуалния академичен правописен речник (ОПР), като са включени и названия с две ударения, защото при тях може да има колебание къде да бъде второто ударение, например *ра̀згра̀дча̀нин* или *ра̀згра̀дча̀нин*. За по-пълно представяне на двата акцентни модела и съотношението между тях са включени и названия, при които няма колебание в ударението (напр. *англича̀нин*, *пловдивча̀нин* и др.).

• **С ударение върху суфикса**

англича̀нин, англича̀нка; беленча̀нин, беленча̀нка; берлинча̀нин, берлинча̀нка; битолча̀нин, битолча̀нка; брезнича̀нин, брезнича̀нка; видинча̀нин, видинча̀нка; виенча̀нин, виенча̀нка; врачанин, врачанка; датча̀нин, датча̀нка; дупнича̀нин, дупнича̀нка; киевча̀нин, киевча̀нка; лужича̀нин, лужича̀нка; лондонча̀нин, лондонча̀нка; московча̀нин, московча̀нка; пернича̀нин, пернича̀нка; петрича̀нин, петрича̀нка; плевенча̀нин, плевенча̀нка; поповча̀нин, поповча̀нка; пловдича̀нин, пловдивча̀нка; ра̀згра̀дча̀нин, ра̀згра̀дча̀нка; родопча̀нин, родопча̀нка; смолянча̀нин, смолянча̀нка

• **С ударение върху основата**

асеновгра̀дчанин, асеновгра̀дчанка; бана̀тчанин, бана̀тчанка; бла̀гдевгра̀дчанин, бла̀гдевгра̀дчанка; бо̀тевгра̀дчанин, бо̀тевгра̀дчанка; бѐлгра̀дчанин, бѐлгра̀дчанка; вѐлингра̀дчанин, вѐлингра̀дчанка; годечѐчанин, годечѐчанка; горнокра̀йчанин, горнокра̀йчанка; димѝтровгра̀дчанин, димѝтровгра̀дчанка; доспа̀тчанин, доспа̀тчанка; ду̀ловчанин, ду̀ловчанка; ѐленчанин, ѐленчанка; ѐлховчанин, ѐлховчанка; ѐтроп̀лчанин, ѐтроп̀лчанка; зѐменчанин, зѐменчанка; златогра̀дчанин, златогра̀дчанка; златя̀рчанин, златя̀рчанка; златѝчанин, златѝчанка; ива̀новчанин, ива̀новчанка; исперѝхчанин, исперѝхчанка; казанлѐчанин, казанлѐчанка; као̀линовчанин, као̀линовчанка; карноба̀тчанин, карноба̀тчанка; ко̀стинбръ̀дчанин, ко̀стинбръ̀дчанка; криво̀д̀лчанин, криво̀д̀лчанка; кру̀мовгра̀дчанин, кру̀мовгра̀дчанка; кувей̀тчанин, кувей̀тчанка; ло̀мчанин, ло̀мчанка; лу̀ковитчанин, лу̀ковитчанка; лю̀ксембургчанин, лю̀ксембургчанка; монта̀нчанин, монта̀нчанка; момчѝловгра̀дчанин, момчѝловгра̀дчанка; сандя̀нчанин, сандя̀нчанка; свиленгра̀дчанин, свиленгра̀дчанка; то̀п̀ловгра̀дчанин, то̀п̀ловгра̀дчанка; тря̀нчанин,

трѐнчанка; тѐрновчанин, тѐрновчанка, ца̀рибрѝдчанин, ца̀рибрѝдчанка; ца̀ригра̀дчанин, ца̀ригра̀дчанка; червенобрѝгчанин, червенобрѝгчанка

Впечатление прави, че въпреки динамиката в кодификацията и колебанието в изговора акцентната дублетност при тези названия почти липсва – има само две двойки дублети: *ира̀кчанин* и *иракча̀нин*; *ира̀кчанка* и *иракча̀нка*. Това може да се обясни или със стремежа да се установи ударението според единия или другия акцентен модел, или с липсата на изследване за реалната норма в езика и дали тя предполага включването на още акцентни дублети.

2.2. Ударение при названия, образувани със суфикс -джия, за принадлежност към група хора

Наставката *-джия* е характерна за съществителни от турски и арабски произход (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 63), като обикновено тя привлича ударението, когато става дума за названия на лица, свързани със стари занаяти. С образуването на все повече думи с този суфикс от основи, които не са от турски/арабски произход, се наблюдава тенденция към изместване на ударението към основата. За разлика от жителските названия със суфикс *-(чан)ин* при тези думи не се наблюдава влияние на дължината на основата върху мястото на ударението. Може да се твърди, че разглежданите думи със суфикс *-джия* оформят две относително стабилни групи според двата акцентни модела, като при повечето липсва колебание за мястото на ударението.

• С ударение върху наставката

бакърджия, балканджия, бетонджия, бостанджия, гайтанджия, гемиджия, гуляйджия, гюрутаджия, дограмаджия, дюкянджия, зулумджия, кавалджия, казанджия, калайджия, каналджия, кантарджия, катранджия, катърджия, кафеджия, кашкавалджия, келепирджия, керванджия, кираджия, комарджия, ловджия, механджия, обирджия, панаирджия, ракиджия, скандалджия, таксиджия, тенекеджия, трамвайджия, тютюнджия, файтонджия, фенерджия, фитилджия, хаджия, ханджия, харманджия, цървуджия, чадърджия, чохаджия, шкембеджия, юрганджия, ябанджия

• С ударение върху основата

авантаджия, алармаджия, ваксаджия, гѝладжия, далавѝраджия, двѝй-каджия, картаджия, катаджия, кинаджия, кифладжия, лавкаджия, лаладжия, латѝраджия, мандраджия, мѝнтърджия, мозайкаджия, плячкаджия, погрѝмаджия, пѝцаджия, преврѝтаджия, сгураджия, сѝмкаджия, сѝметкаджия, сѝпаджия, стѝпаджия, табладжия, тѝраджия, трѝйкаджия, тѝрмаджия, фаянсаджия, флѝртаджия, фѝрнаджия, хайкаджия, цѝркаджия, чѝлгаджия, чѝнтаджия, черноборсаджия, чѝткаджия, чѝткаджия

При единични названия, завършващи на *-джия*, може да има колебание за мястото на ударението, например дублетите *талигаджия* и *талигаджия*. Такива акцентни варианти съществуват и при някои други названия като *чалгаджия* и *чалгаджия* / *чалгаджийка* и *чалгаджийка*, но тези варианти

няма как да бъдат отразени под формата на дублети, тъй като употребата на самите думи е характерна за разговорния стил, поради което не са намерили място в *Официалния правописен речник*.

3. Акцентни модели при жителски названия с две основи

Най-проблемна се очертава групата на названията за жители, образувани от двусъставни имена или такива с две основи, при които втората е *-град*. Хипотезата на изследването е, че повечето от тези названия поради дължината си се произнасят с две ударения (независимо че едното може да бъде по-слабо), като обикновено се добавя още едно ударение на втората основа (преди суфикса): *Велинград* – *вѐлингра̀дчанин*; *Димитровград* – *ди́митровгра̀дчанин*; *Благоевград* – *благ̀дѐвгра̀дчанин*. Според *Официалния правописен речник* обаче и тези названия се разпределят почти поравно в две групи според това дали са с едно, или с две ударения. От примерите се вижда, че идентични случаи (например при названия със съставка *-град*) са представени с различен изговор: *златогра̀дчанин*, *асеновгра̀дчанин*, но *благ̀дѐвгра̀дчанин*, *момчи́ловгра̀дчанин*, *сви́ленгра̀дчанин* и др. Като аргумент за колебанията в изговора могат да се приведат примери за промени в кодификацията на ударението в отделните академични правописни речници по отношение на броя на ударенията при тези названия: *вѐлингра̀дчанин* в ПРСБКЕ, *велингра̀дчанин* в НПР и *вѐлингра̀дчанин* в ОПР; *благ̀дѐвгра̀дчанин* в ПРБСКЕ, *благ̀дѐвгра̀дчанин* в НПР и ОПР; *ра̀згра̀дчанин* в ПРСБКЕ, *ра̀згра̀дча̀нин* в НПР и ОПР; *бо̀тевгра̀дчанин* в ПРСБКЕ, *бо̀тевгра̀дчанин* в НПР и ОПР и др. Наблюдаваната тенденция (макар и непоследователна) в актуалния правописен речник е да се въвеждат две ударения при названията, образувани от две основи – въпреки наблюденията на М. Пацева, че „за български език не са необичайни многосрични думи с едно силно централизиращо ударение“ (Пацева/Patseva 2010). Тази тенденция отразява стремежа кодификаторската практика да регламентира с все по-голяма точност и прецизност реалната книжовноезикова норма, което допринася за нейната стабилност.

От названията от този тип, дадени по-долу, се вижда, че моделът с две ударения започва да преобладава в актуалния академичен правописен речник:

- **С едно ударение**

асеновгра̀дчанин, *асеновгра̀дчанка*; *великотѐрновец*, *великотѐрновка*; *горноорѐховец*, *горноорѐховка*; *етро̀пдлчанин*, *етро̀пдлчанка*; *златогра̀дчанин*, *златогра̀дчанка*; *павелба̀нец*, *павелба̀нка*; *горнокрайчанин*, *горнокрайчанка*; *криводдлчанин*, *криводдлчанка*; *лю̀ксембургчанин*, *лю̀ксембургчанка*; *нюйоркча̀нин*, *нюйоркча̀нка*; *червенобрѐгчанин*, *червенобрѐгчанка*

- **С две ударения**

бе́лгра̀дчанин, *бе́лгра̀дчанка*; *благ̀дѐвгра̀дчанин*, *благ̀дѐвгра̀дчанка*; *бо̀тевгра̀дчанин*, *бо̀тевгра̀дчанка*; *вѐлингра̀дчанин*, *вѐлингра̀дчанка*; *ди́мит-*

ровградчанин, димитровградчанка; кòстинбрòдчанин, кòстинбрòдчанка; крумовградчанин, крумовградчанка; момчиловградчанин, момчиловградчанка; разградчанин, разградчанка; свиленградчанин, свиленградчанка; топловградчанин, топловградчанка; ца̀рибрòдчанин, ца̀рибрòдчанка; ца̀риградчанин, ца̀риградчанка

4. Заключение

Представянето на акцентните модели при изследваните групи названия показва, че в едни случаи двата акцентни модела според мястото на ударението (при названията с *-джия*) съществуват паралелно, като не се наблюдава почти никакво колебание в изговора. В други случаи обаче – *nomina habitatorum* с една или с две основи, образувани с разширения суфикс *-(чан)ин*, съществува колебание в изговора, като се оформят два акцентни модела. Това води до промени и в кодификацията – доказателство за динамика на нормата.

БЕЛЕЖКА / NOTE

¹ За предпочитането на синтетичните пред аналитичните конструкции при жителските имена виж у Трифонова/Tрифoнoвa 2012; за образуването на жителски названия и конкуренцията между словообразователните суфикси виж Аврамова/Avramova 2013; Иванова/Ivanova 1984.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2013: *Аврамова, Ц.* Имена на жители (*Nomina habitatorum*) в съвременния чешки и съвременния български език. София, Парадигма.
- ГСБКЕ 1998: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология. София, Издателство на БАН.
- Иванова 1984: *Иванова, К.* Смесване на словообразователни основи. – В: *Отмъщението на думите*. Е. Георгиева, Вл. Мурдаров (съст.). София, Наука и изкуство, с. 28–32.
- НПР 2012: Нов правописен речник. София, Хейзъл.
- ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Прoсвeтa.
- Пацева 2010: *Пацева, М.* За акцентната област на българското словно ударение. – *Електронно списание LiterNet*. <<https://litenet.bg/publish26/mirena-paceva/akcentnata.htm>>. [20.01.2023]
- ПРБСКЕ 1983: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, Издателство на БАН.
- Трифoнoвa 2012: *Трифoнoвa, Й.* Динамика в българската и чешката депроприална система в края на ХХ век. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. (Ръкопис)

REFERENCES

- Avramova 2013: *Avramova, Ts.* Imena na zhiteli (Nomina habitatorum) v savremenniya cheshki i savremenniya balgarski ezik. Sofia, Paradigma.
- GSBKE 1998: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. II. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Ivanova 1984: *Ivanova, K.* Smesvane na slovoobrazovatelni osnovi. – In: *Otmashteniето na dumite*. E. Georgieva, VI. Murdarov (sast.). Sofia, Nauka i izkustvo, s. 28–32.
- NPR 2012: Nov pravopisen rechnik. Sofia, Heyzal.
- OPRBE 2012: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.
- PRSBKE 1983: Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Patseva 2010: *Patseva, M.* Za aktsentnata oblast na balgarskoto slovno udarenie. <https://litenet.bg/publish26/mirena-paceva/akcentnata.htm>. [20.01.2023]
- Trifonova 2012: *Trifonova, Y.* Dinamika v balgarskata i cheshkata deproprialna sistema v kraja na XX vek. Disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stepen “doktor”. (Rakopis)

✉ Гл. ас. д-р Илияна Кунева

✉ Гл. ас. д-р Жанета Златева

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assist. Prof. Iliyana Kuneva, PhD

✉ Assist. Prof. Zhaneta Zlateva, PhD

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria